

**การจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง
ในภาคตะวันออก***
**CULTURAL RESOURCE MANAGEMENT : MURAL PAINTING
CONSERVATION IN THE EASTERN OF THAILAND**

นางพรรณวลัย ศิริวงศ์วัฒนา**

ดร.สมหมาย แจ่มกระจ่าง***

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก 2) ศึกษาการมีส่วนร่วมขององค์กรเครือข่ายชุมชนที่มีการเห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก และ 3) ตั้งเคราะห์แนวทางการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมขององค์กรเครือข่ายชุมชนในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก กลุ่มตัวอย่าง เป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในแหล่งที่มีจิตรกรรมฝาผนังจำนวน 400 คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเชิงปริมาณเป็นแบบสอบถามแบบมาตราส่วนประมาณค่า 5 ระดับ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การวิเคราะห์จำแนกกลุ่ม (Discriminant Analysis) การวิจัยเชิงคุณภาพใช้วิธีการสัมภาษณ์บุคคลในองค์กรเครือข่ายในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก จำนวน 44 คน และวิเคราะห์ข้อมูลโดยวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis)

ผลการวิจัยพบว่า

1. ระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนในจังหวัดภาคตะวันออกอยู่ในระดับ ปานกลาง ระดับการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังอยู่ในระดับน้อยในมิติคุณค่าที่แสดงนัยของอดีตและ การตัดสินใจของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังกลุ่มที่เห็นคุณค่า และกลุ่มที่ไม่เห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ส่วนคุณค่าทางวิชาการ คุณค่าความงาม คุณค่าทางเศรษฐศาสตร์และการมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ การมีส่วนร่วมในการประเมินผลไม่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

2. การมีส่วนร่วมขององค์กรเครือข่ายชุมชนในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก 1) การวางแผนชุมชนท้องถิ่นส่วนใหญ่ยังขาดข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่จะปล่อยให้เสื่อมโทรมไปตามสภาพ เห็นจิตรกรรมฝาผนังเป็นสัญลักษณ์ของอดีต แต่มิได้นำมาใช้ประโยชน์

---

*คณบดีนิพนธ์ปรัชญาคุณฐิบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาและการพัฒนาสังคม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

**นิสิตหลักสูตรปรัชญาคุณฐิบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาและการพัฒนาสังคม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

***รองศาสตราจารย์ ภาควิชาการอาชีวศึกษาและพัฒนาสังคม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

ในปัจจุบัน ให้คุณค่าในฐานะที่เป็นตัวแทนของประวัติศาสตร์ 2) การจัดองค์การ: เจ้าอาวาสวัดกรรมการวัดจะได้รับความไว้วางใจให้ตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังส่วนใหญ่มักจะคงสภาพเดิมไว้ เนื่องจากองค์กรในระดับท้องถิ่น ยังขาดความพร้อมของบุคลากรในการดำเนินงานด้านวัฒนธรรม 3) การควบคุม :สนับสนุนให้มีการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการพัฒนาประสิทธิภาพของกลุ่มและผู้นำกลุ่มชุมชนที่มีความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม

3. แนวทางการจัดการและอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก 1) ส่งเสริมให้ชุมชนมีความพร้อมในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม โดยการจัดสรรงบประมาณและสนับสนุนการรวมกลุ่มของประชาชนในการอนุรักษ์ศิลปกรรมในชุมชน พร้อมทั้งให้ความรู้ในด้านการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม 2) ส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนและชุมชนรับผิดชอบการดำเนินงานวัฒนธรรมของชุมชนเอง โดยฝึกอบรมเพื่อให้สามารถดำเนินการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังเท่าที่สามารถทำได้ 3) สนับสนุนให้มีการศึกษา วิจัยองค์ความรู้จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออก เพื่อเป็นฐานความรู้และเผยแพร่สู่ชุมชน

ABSTRACT

The purposes of the research were to 1) study the level of appreciation of murals painting and participation in mural painting conservation of people in the eastern region; 2) study the participation in cultural management with regard to the conservation of murals painting; 3) to seek appropriate approaches to manage the cultural resources of community network organizations in order to conserve murals painting in the eastern region. A five-level rating scale questionnaire was used with 400 people living near mural painting sites. Mean, S.D. and Discriminant Analysis were used to analyze the data. 44 representatives from the mural painting conservation network in the eastern region were interviewed by the researcher. Content Analysis was used to analyze the data. The research results were as follows:

1. The appreciation of murals painting of people in the eastern region was at a moderate level. The participation in mural painting conservation of the participants was at a low level. Associative value and appreciation of historical artwork decisions of participants who appreciated and those who did not appreciate murals painting were different at the .05 level of significance. Informational value, aesthetic value and economic value, and participation in implementation, participation in benefits and participation in evaluation are not significantly different.

2. In terms of participation in cultural management of community network organizations, it was found that 1) Planning: most local communities lacked information and knowledge about murals painting. The people in the communities let murals deteriorate. They perceived murals painting as the symbols of the past and history which has no use to them. 2) Organization management: abbots and temple representatives were trusted in cultural management decision making. Since there were not enough qualified cultural management officers, mural restoration

was merely to maintain the conditions of the murals painting. 3) Controlling : The communities promoted group-building and network cooperation to develop the effectiveness of the groups and group leaders who had strong leadership in cultural resource management.

3. Regarding mural painting management and mural painting conservation in the eastern region, it was found that appropriate methods to help conserve murals painting in the eastern region were 1) Promoting local communities to be able to manage their cultural resources by providing budget and promoting group-building to conserve art work in the communities as well as educate people in cultural resource management. 2) Encouraging people in the communities to take responsibility in their cultural management. 3) Promoting mural painting study and study of Body of Knowledge of murals in the eastern region in order to be resources in providing knowledge of murals painting to communities

บทนำ

จิตรกรรมไทย เป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่มีคุณค่ายิ่งของคนไทยที่ควรแก่การศึกษา จิตรกรรมไทยนอกจากจะมีคุณค่าทางด้านศิลปะแล้ว ยังเป็นหลักฐานจารึกสำคัญที่มีเรื่องราวสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นไปทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ลัทธิศาสนา วัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณได้เป็นอย่างดี (สมชาติ ภูมิโชติ, 2539 หน้า 1) ส่วนใหญ่ช่างเขียนมักนิยมเขียนไว้ตามผนังอาคารทางพุทธศาสนา เช่น โบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ ในคูหาขององค์ปรางค์ รวมทั้งอาคารต่างๆ ที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนา จึงมีการเรียกจิตรกรรมเหล่านั้นว่า “จิตรกรรมฝาผนัง” จิตรกรรมฝาผนังจึงมีขนาดใหญ่และอยู่ทนทานกับอาคารทางสถาปัตยกรรม จึง ถือเป็นข้อมูลหรือหลักฐานชั้นต้นอีกประเภทหนึ่งที่ใช้เป็นประโยชน์ในการศึกษาเรื่องราวของอดีต แต่ปัจจุบันจิตรกรรมฝาผนังได้เสื่อมลงจากสาเหตุหลายประการ เช่น การทำลายแหล่งศิลปกรรมโดยตรงโดยการเปลี่ยนแปลง รื้อถอน ลักลอบ ขูดเจาะ หรือการใช้ที่ดินในการใช้งานต่างๆ หรือตามโครงการพัฒนาต่างๆ รวมไปถึงการก่อสร้างอาคารประชิดรุกล้ำตัวศิลปกรรม ทั้งนี้เป็นเพราะอิทธิพลศิลปะตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทตั้งแต่

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ช่างไทยละทิ้งจิตรกรรมไทยแบบดั้งเดิมจนหาผู้สืบทอดอีกไม่ได้ (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2539 หน้า 27) ภัยธรรมชาติ อากาศ สภาพแวดล้อมต่างๆ ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ การขาดความรู้ในคุณค่าของศิลปกรรมไทย ขาดการดูแลเอาใจใส่ของประชาชนในท้องถิ่น การอนุรักษ์ที่ผิดหลักวิชาการ การขาดกำลังคน กำลังเงินในการอนุรักษ์ ตลอดจนผลประโยชน์ทางการค้า (น.ณ ปากน้ำ ,2530 หน้า6) จึงอาจกล่าวได้ว่ากรณีที่แหล่งศิลปกรรมนั้นเสื่อมโทรมมีสาเหตุหลักๆมาจากสิ่งแวดล้อมที่อยู่โดยรอบ

จิตรกรรมฝาผนังบริเวณริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย ปรากฏว่ามีจิตรกรรมฝาผนัง และได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงในหลายด้าน เช่น ปัญหาภัยธรรมชาติ ความไม่เข้าใจและรู้คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังจากผู้ที่มีบทบาทเกี่ยวข้อง ขาดการสืบสานแบบอย่างของท้องถิ่น ปัญหาจากโครงการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก และการส่งเสริมพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว มีความชำรุดทรุดโทรมและลบเลือนไป เป็นผลให้หลักฐานทางจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ พระวิหาร หอสวด

มนต์ หอไตร ฯลฯ ซึ่งเป็นสมบัติของชาติและท้องถิ่นได้ ถูกทำลายไปในช่วงระยะเวลาอันสั้น จนจิตรกรรมฝาผนัง บางแห่งไม่สามารถใช้เป็นหลักฐานเพื่อการสืบค้นและหรือ ศึกษาทำความเข้าใจเนื้อเรื่องและรูปแบบต่างๆ ได้อย่าง ชัดเจน (สุชาติ เกาทอง, 2548)

สำหรับการอนุรักษ์ศิลปกรรมนั้น รัฐธรรมนูญ แห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 กำหนดให้ ชุมชนมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญา ท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมและมีส่วนร่วมในการจัดการ การ บำรุงรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม คือ ช่วย ให้มีการอนุรักษ์ทั้งศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมทั้งทางตรง และทางอ้อมอย่างจริงจัง กรมศิลปากรจึงได้มีการแก้ไข บทบัญญัติบางมาตราด้านการอนุรักษ์ศิลปกรรมเพื่อให้ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการดูแลรักษา โบราณสถาน โดยแต่งตั้งผู้แทนองค์กรปกครองส่วน ท้องถิ่นเป็นคณะกรรมการโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร จัด ลำดับความสำคัญของโบราณสถาน ซึ่งโบราณสถานใด มีความสำคัญในระดับท้องถิ่นก็จะมอบหมายให้องค์กร ปกครองส่วนท้องถิ่นดูแลรักษา เปิดโอกาสให้ประชาชน เข้ามาเกี่ยวข้องกับการดำเนินกิจกรรมและโครงการต่างๆ ของรัฐ เริ่มตั้งแต่ การรับรู้ รับทราบนโยบายและแผน ร่วมคิดร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการปฏิบัติตามนโยบาย และแผนร่วมประเมินผลและร่วมรับประโยชน์ (สุนีย์ มัลลิกะมาตย์, 2544 หน้า 57-62) แต่ที่ผ่านมาประชาชน จะมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมน้อยมาก จากงานวิจัยของก้าไลทอง ปันนำ (2543, บทคัดย่อ) พบ ว่า ประชาชนส่วนใหญ่ยังขาดจิตสำนึกหวงแหนศิลปกรรม ในท้องถิ่นและขาดความรู้ในการอนุรักษ์ ขาดความร่วมมือกันเป็นรูปธรรมอย่างจริงจัง งานวิจัยของจารึก วิไล แก้ว (2544, บทคัดย่อ) พบว่าการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการจัดอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย โดยภาพรวมอยู่ใน ระดับน้อยมาก และปิ่นปิลันธน์ พรหมสุวรรณ (2544, บทคัดย่อ) พบว่าบทบาทของวัดในการอนุรักษ์และ

ฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในจังหวัดสงขลาอยู่ในระดับ ปานกลาง สอดคล้องกับงานวิจัยของ ศิริวรรณ ทาปัญญา (2539, บทคัดย่อ) พบว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจและ สังคมทำให้สิ่งแวดล้อมโบราณสถานมีส่วนถูกทำลาย สภาพสิ่งแวดล้อมโบราณสถานในปัจจุบันไม่เป็นระเบียบ เพราะประชาชนให้ความร่วมมือในการดูแลรักษา น้อยและ เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามี ส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแหล่งโบราณสถานใน ท้องถิ่นของตน ซึ่งประเวศ วะสี (2539 หน้า 41) ได้ ให้ความเห็นว่า การที่ชุมชนในท้องถิ่นจะมองเห็นคุณค่า และความสำคัญของศิลปกรรมนั้น ประชาชนในท้อง ถิ่นควรมีความรู้เกี่ยวกับศิลปกรรมและความรู้ในการ อนุรักษ์ศิลปกรรมอย่างถูกต้องเหมาะสมและมีจิตสำนึก ในการที่จะพัฒนาให้มีสภาพดียิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่มูลค่า ทางเศรษฐกิจย้อนกลับสู่ชุมชนอย่างมหาศาล ซึ่งเมื่อเป็น เช่นนั้นแล้วการสูญเสียศิลปกรรมจะเกิดขึ้นได้ยาก

ดังนั้นในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังให้คงอยู่ ได้นั้น ชุมชนที่เป็นแหล่งศิลปกรรม เช่นวัดที่มีจิตรกรรม ฝาผนังต้องมีบทบาทในการร่วมอนุรักษ์โดยกระบวนการ มีส่วนร่วม สิ่งสำคัญที่จะชักนำไปสู่การมีส่วนร่วมของ ชุมชนประการหนึ่ง ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในเรื่อง ความสำคัญ ประโยชน์และคุณค่าของแหล่งศิลปกรรม นั้นๆ แนวคิดดังกล่าวผู้วิจัยจึงเห็นความสำคัญในการ ศึกษาการเห็นคุณค่าที่จะนำไปสู่การมีส่วนร่วมในการ อนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียง ใต้ เพื่อให้ได้ผลสืบเนื่องไปถึงแนวทางการจัดการวัฒนธรรม ของชุมชนต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรม ฝาผนังและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการ อนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง ใต้
2. เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมขององค์กรเครือข่าย ชุมชนที่มีการเห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการจัดการ

ทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง
ในภาคตะวันออกเฉียง

3. เพื่อสังเคราะห์แนวทางการจัดการทรัพยากร
ทางวัฒนธรรมขององค์กรเครือข่ายชุมชนในการอนุรักษ์
จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง

ขอบเขตของการวิจัย

1. พื้นที่การวิจัย

1.1 การวิจัยเชิงปริมาณ กำหนดพื้นที่
ภาคตะวันออกเฉียงที่พบแหล่งจิตรกรรมฝาผนัง 6 จังหวัด
ได้แก่ ชลบุรี 11 แห่ง ระยอง 1 แห่ง จันทบุรี 10 แห่ง
ตราด 2 แห่ง ฉะเชิงเทรา 3 แห่ง และปราจีนบุรี 1 แห่ง

1.2 การวิจัยเชิงคุณภาพกำหนดแบบเจาะจงใน
พื้นที่ที่ประชาชนมีโครงการหรือกิจกรรมในลักษณะการ
มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง

2. กลุ่มตัวอย่างของการวิจัย ได้แก่ประชาชนใน
พื้นที่ที่มีจิตรกรรมฝาผนัง โดยกำหนดกลุ่มผู้เกี่ยวข้อง
ดังนี้ ผู้อาศัยอยู่ในท้องถิ่นผู้นำท้องถิ่น เจ้าอาวาส/พระ
ในวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนัง บุคลากรของรัฐ

3. การให้คุณค่างานจิตรกรรมฝาผนังของ
ประชาชน กำหนดคุณค่า 4 มิติ (William D. Lipe, 1984,
p.2-10) คือ คุณค่าที่แสดงนัยของอดีต (associative
value) คุณค่าทางวิชาการ (Informational value)
คุณค่าความงามหรือสุนทรีย์ (aesthetic value) คุณค่า
ทางเศรษฐศาสตร์ (economic value)

4. รูปแบบการมีส่วนร่วม (Cohen and
Uphoff, 1977 p.201-216) กำหนด 4 รูปแบบ คือ
การมีส่วนร่วมในการวางแผน (Planning) การมีส่วนร่วม
ในการดำเนินงาน (Implementation) การมีส่วนร่วมใน
ผลประโยชน์ (Benefits) การมีส่วนร่วมในการประเมิน
ผล (Evaluation)

วิธีดำเนินการวิจัย

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาการเห็นคุณค่าและการ
มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง เป็นการวิจัย
เชิงปริมาณ กลุ่มตัวอย่างในการวิจัยใช้การสุ่มตัวอย่าง
แบบแบ่งกลุ่ม (Cluster random sampling) สุ่ม
ตัวแทนจากประชากรในตำบลที่เป็นที่ตั้งวัดที่มีจิตรกรรม
ฝาผนัง 23 ตำบล จำนวน 400 คน เครื่องมือที่ใช้
วิจัย เป็นแบบสอบถามเรื่องการจัดการทรัพยากรทาง
วัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง
ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นเป็นแบบมาตราส่วนประมาณค่า
(Rating Scale) 5 ระดับ ประกอบด้วย ข้อมูลปัจจัย
ส่วนบุคคล การเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง การมี
ส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง โดยมีค่าความ
เที่ยงการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง 0.927 การ
มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง 0.785 และ
แบบสอบถามทั้งฉบับ มีค่าความเที่ยง 0.781 ผู้วิจัย
ทำการเก็บข้อมูลโดยเดินทางไปยังพื้นที่ที่มีจิตรกรรม
ฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง ได้แก่ จังหวัดชลบุรี ระยอง
จันทบุรี ตราด ฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี ด้วยตนเอง แจก
แบบสอบถามให้กับประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ
และขอรับแบบสอบถามคืนภายในวันนั้น พร้อมทั้งสำรวจ
จิตรกรรมฝาผนังที่มีอยู่ในพื้นที่นั้นและสัมภาษณ์แบบ
ไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured interview) ถึงสภาพ
และการดูแลจิตรกรรมฝาผนังจากผู้เกี่ยวข้องกับการดูแล
อาทิ เจ้าอาวาสวัด พระในวัดและชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียง
แหล่งจิตรกรรมฝาผนัง โดยมีผู้ให้ข้อมูล จำนวน 26 คน
วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรมการประมวลผลสำเร็จรูป
ข้อมูลพื้นฐานของกลุ่มตัวอย่างใช้สถิติพื้นฐาน ค่าร้อยละ
ข้อมูลการเห็นคุณค่าและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์
จิตรกรรมฝาผนัง ใช้ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และ
ผลการวิเคราะห์จำแนกกลุ่ม (Discriminant Analysis)

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาการจัดการทรัพยากรทาง
วัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง เป็นการวิจัย

เชิงคุณภาพ โดยกลุ่มประชากรที่ศึกษา ได้แก่ องค์กรภาครัฐ องค์กรเอกชนหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ องค์กรชุมชน องค์กรธุรกิจ องค์กรวิชาการ กลุ่มตัวอย่าง กำหนดแบบเจาะจงในพื้นที่ที่ประชาชนมีระดับการเห็นคุณค่าและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังสูงกว่าพื้นที่อื่น โดยพิจารณาจากค่าเฉลี่ยการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมผนังจากการวิจัยเชิงปริมาณในขั้นตอนที่ 1 คือ จังหวัดจันทบุรีและจังหวัดชลบุรี โดยมีผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 18 คน

เครื่องมือที่ใช้วิจัย ได้แก่ แนวคำถามเพื่อทำการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) โดยผู้ศึกษาใช้เทคนิคการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) โดยมีผู้วิจัยเป็นเครื่องมือในการวิจัย การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลในช่วงที่ทำการเก็บข้อมูลควบคู่กันไปและนำผลการวิเคราะห์ที่ได้มาปรับแนวคิด ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลนำข้อมูลจากการสัมภาษณ์ประกอบกับข้อมูลที่ได้จากการสังเกตและการวิเคราะห์เบื้องต้นมาประกอบในการวิเคราะห์ขั้นสุดท้ายต่อไป

ขั้นตอนที่ 3 สังเคราะห์แนวทางการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยจำแนกประเภทข้อมูลที่รวบรวมได้จากการศึกษาขั้นที่ 2 โดยใช้การวิเคราะห์กลุ่มค่า (Domain Analysis) และการทำสารบบจำแนกประเภท (Taxonomy) เปรียบเทียบความเหมือน ความต่างที่มีอยู่ในคุณลักษณะหรือคุณสมบัติของข้อมูลอย่างเป็นระบบ เพื่อสร้างข้อสรุปในลักษณะร่วมและแตกต่างของข้อมูลแต่ละชุด นำข้อสรุปมาเรียบเรียงเป็นแนวทางการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง

สรุปผลการวิจัย

ตอนที่ 1 การศึกษาการเห็นคุณค่าและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พบว่า

1. ระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระดับปานกลาง ประชาชนเห็นคุณค่าความงามหรือสุนทรีย์ของจิตรกรรมฝาผนังอยู่ในระดับมาก ส่วนคุณค่าทางเศรษฐศาสตร์ คุณค่าที่แสดงนัยของอดีตและคุณค่าทางวิชาการอยู่ในระดับปานกลาง ประชาชนในจังหวัดจันทบุรี และชลบุรี มีระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังอยู่ในระดับมาก จังหวัดระยอง ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และตราดอยู่ในระดับปานกลาง ระดับการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังของประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ในระดับน้อย ประชาชนมีส่วนร่วมตัดสินใจอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนการมีส่วนร่วมปฏิบัติกร การมีส่วนร่วมรับผลประโยชน์และการมีส่วนร่วมประเมินผลอยู่ในระดับน้อย ประชาชนในจังหวัดระยอง และจันทบุรี มีระดับการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังอยู่ในระดับปานกลาง จังหวัดชลบุรี ฉะเชิงเทรา ตราด และปราจีนบุรีอยู่ในระดับน้อย

2. การเปรียบเทียบการเห็นคุณค่าจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนัง พบว่า ค่าเฉลี่ยคุณค่าที่แสดงนัยของอดีตของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังกลุ่มที่เห็นคุณค่าและกลุ่มที่ไม่เห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังมีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ส่วนคุณค่าทางวิชาการ คุณค่าความงามหรือสุนทรีย์และคุณค่าทางเศรษฐศาสตร์ กลุ่มที่เห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง และกลุ่มที่ไม่เห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง ไม่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ผลการวิเคราะห์จำแนกกลุ่มปรากฏว่า สมการในการวิเคราะห์จำแนกกลุ่ม สามารถอธิบายความเป็นสมาชิกกลุ่มได้ถูกต้องร้อยละ 55.0 ตัวแปรที่สามารถทำนายปัจจัยที่ส่งผลต่อระดับการเห็นคุณค่าของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ออกได้ดีที่สุด คือ คุณค่าที่แสดงนัยของอดีต รองลงมา คือคุณค่าความงามหรือสุนทรีย์ คุณค่าทางวิชาการ และคุณค่าทางเศรษฐศาสตร์ตามลำดับ

3. การเปรียบเทียบการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนัง พบว่า ค่าเฉลี่ยการตัดสินใจของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังกลุ่มที่มีส่วนร่วมและกลุ่มที่ไม่มีส่วนร่วม มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 ส่วนในด้านการปฏิบัติการ การรับผลประโยชน์ และการประเมินผลกลุ่มที่มีส่วนร่วมและกลุ่มที่ไม่มีส่วนร่วม กลุ่มที่มีส่วนร่วมกลุ่มที่มีส่วนร่วม ไม่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ผลการวิเคราะห์จำแนกกลุ่ม ปรากฏว่า สมการในการวิเคราะห์จำแนกกลุ่มสามารถอธิบายความเป็นสมาชิกกลุ่มได้ถูกต้องร้อยละ 59.3 ตัวแปรที่สามารถทำนายปัจจัยที่ส่งผลต่อระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงใต้ที่ดีที่สุด คือ การตัดสินใจ รองลงมาคือ การรับผลประโยชน์ การปฏิบัติการ และการประเมินผล

ตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมขององค์กรเครือข่ายชุมชนที่มีการเห็นคุณค่าและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม: การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง

1. การวางแผน : การจัดทำฐานข้อมูลและประเมินลำดับความสำคัญของทรัพยากรทางวัฒนธรรม

1.1 สภาพทรัพยากรทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงใต้ พบว่า จังหวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนังมากที่สุด คือ จังหวัดชลบุรี 11 แห่ง จันทบุรี 10 แห่ง จังหวัดตราด 2 แห่ง จังหวัดฉะเชิงเทรา 3 แห่ง ระยอง 1 แห่ง และปราจีนบุรี 1 แห่ง ใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนพิธีตามปกติ 14 แห่ง อีก 14 แห่งปิดไว้ไม่ได้ใช้งานและในจำนวนนี้ 7 แห่งมีสภาพชำรุด

1.2 การจัดทำฐานข้อมูลเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังที่มีในท้องถิ่นพบว่า วัดซึ่งเป็นสถานที่ตั้งจิตรกรรม ฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงใต้จะมีบันทึกประวัติความเป็นมาของวัด มีเอกสารประวัติการบูรณะที่วัดสามารถให้ข้อมูลได้

1.3 ปัญหาที่เกิดขึ้นกับจิตรกรรมฝาผนังในท้องถิ่นพบว่า วัดส่วนใหญ่จะปล่อยให้จิตรกรรมฝาผนังเสื่อมโทรมไปตามสภาพ เนื่องจากปิดอาคารและมีสิ่งก่อสร้างใหม่มาใช้งานทดแทน จึงพบว่า สถานที่ตั้งชำรุดจากภัยธรรมชาติและภัยจากมนุษย์ ส่วนอาคารสถาปัตยกรรมซึ่งมีจิตรกรรมฝาผนังที่กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน วัดและชุมชนไม่กล้าเข้าไปจัดการแต่จะรอให้กรมศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการเท่านั้น ทำให้บางวัดต้องหาวิธีการซ่อมแซม บูรณะเอง ซึ่งบางครั้งไม่ถูกต้องตามหลักการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังของกรมศิลปากร

1.4 คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังตามการรับรู้ของคนในชุมชน พบว่า ประชาชนโดยทั่วไปและชุมชนท้องถิ่นส่วนใหญ่ยังขาดข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับโบราณสถานที่มีอยู่ในชุมชนและที่อยู่ใกล้เคียง พื้นที่ตั้งชุมชนของตน และไม่ทราบว่าจิตรกรรมฝาผนังให้ประโยชน์อย่างไร จึงไม่สนใจในการรักษา อนุรักษ์ หรือพัฒนาให้เกิดประโยชน์ วัดที่เป็นพระอารามหลวงให้ความสำคัญกับทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในวัด รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังจะมีความงดงามตามเกณฑ์มาตรฐานของกรมช่างหลวง หรือมีความโดดเด่นในลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นทำให้ชุมชนให้คุณค่าและส่งผลให้เกิดการดูแลรักษาเป็นอย่างดี แต่ส่วนหนึ่งที่ไม่เข้าใจในคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง ทำให้มีการใช้ประโยชน์อย่างไม่เหมาะสม ชุมชนที่มีความเข้มแข็งพึ่งพาตนเองได้จะให้ความสำคัญกับทรัพยากรทางวัฒนธรรมและมีการจัดระบบการดูแลเป็นอย่างดี โดยให้คุณค่าในฐานะที่เป็นตัวแทนของประวัติศาสตร์ชุมชน แต่

มิได้เน้นความสำคัญไปที่กิจกรรมฝาผนังเท่ากับโบราณสถานที่เป็นสถานที่ตั้ง

1.5 การมีส่วนร่วมการตัดสินใจวางแผนดำเนินการอนุรักษ์กิจกรรมฝาผนังในชุมชน พบว่า การตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมในวัดโดยทั่วไปจะเป็นคนที่ประชาชนให้ความไว้วางใจส่วนใหญ่จะเป็นเจ้าอาวาสวัดและกรรมการวัด และคนในชุมชนจะไม่ได้ให้ความสนใจกิจกรรมฝาผนังเป็นการเฉพาะ ในขณะที่วัดที่เป็นพระอารามหลวง มักจะเป็นวัดที่มีศักยภาพในการจัดการสูง มีกำลังทรัพย์และกำลังคนในการจัดหาทรัพยากรได้เป็นอย่างดี การตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมมักจะเป็นของคณะกรรมการวัดซึ่งเป็นตัวแทนของชุมชน ชุมชนที่มีความเข้มแข็งการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมมักจะเป็นมติของที่ประชุมชุมชน

2. การจัดองค์การ : การดำเนินการอนุรักษ์โดยประชาชนมีส่วนร่วม พบว่า

2.1 การร่วมกันจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมขององค์กรในชุมชนในด้านการสนับสนุนทรัพยากร การบริหารและประสานงาน การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ พบว่า เจ้าอาวาสและตัวแทนชุมชนที่เป็นกรรมการวัด โดยเฉพาะเจ้าอาวาสจะมีบทบาทสำคัญในการตัดสินใจ โดยการมีส่วนร่วมจากหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ในการระดมทรัพยากรเพื่อดูแลรักษาโบราณสถานและกิจกรรมฝาผนัง คณะกรรมการวัดจะสำรวจและประเมินความสำคัญของทรัพยากรเสนอความต้องการแก่ชุมชน จัดทำโครงการเสนอของบประมาณไปยังกรมศิลปากรหรือกระทรวงวัฒนธรรมโดยตรง หรือโดยการขออนุญาตในรูปของการทอดผ้าป่าสามัคคีและร่วมบริจาคในรูปแบบอื่นๆ

2.2 การบริหารจัดการเกี่ยวกับการอนุรักษ์กิจกรรมฝาผนังรวมทั้งโบราณสถานที่มีกิจกรรมฝาผนังนั้น วัดยังเป็นหลักในการดำเนินการเอง องค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

ยังมีปัญหาด้านบุคลากรมีความพร้อมน้อย ขาดผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับการดูแลรักษาโบราณสถาน นอกจากนี้ ยังขาดงบประมาณ รวมทั้งนโยบายและแผนจัดการมรดกทางวัฒนธรรม ส่วนหน่วยงานทางวัฒนธรรมยังขาดบุคลากรในการทำงาน บุคลากรยังไม่เข้าใจการทำงานด้านวัฒนธรรม ขาดทักษะในการบริหารจัดการงานวัฒนธรรม และสภาวะวัฒนธรรมจังหวัดในจังหวัดภาคตะวันออกยังไม่มีแบบแผนการทำงานและไม่ค่อยเห็นความสำคัญของการทำงานด้านวัฒนธรรม

2.3 การจัดการหรือสงวนรักษากิจกรรมฝาผนัง พบว่า ส่วนใหญ่วัดจะสงวนรักษาสภาพตัวอาคารสถาปัตยกรรมไว้คงเดิมหรือมีการซ่อมแซม ต่อเติมเพื่อการใช้งาน แต่ในส่วนของกิจกรรมฝาผนังมักจะคงสภาพเดิมไว้ มีการบูรณะ ซ่อมแซมน้อยมาก เนื่องจากทางวัดและชุมชนยังไม่เห็นว่ากิจกรรมฝาผนังใช้ประโยชน์ได้อย่างไร จึงปรากฏว่าบางแห่งมีการบูรณะไม่ถูกหลักการและทำลายคุณค่าโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์

2.4 ผลกระทบและข้อขัดแย้งในการจัดการ พบว่า ความร่วมมือขององค์กรภาครัฐ องค์กรเอกชน องค์กรชุมชน องค์กรธุรกิจ องค์กรวิชาการ ยังมีได้มีการประสานความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมด้านการอนุรักษ์กิจกรรมฝาผนังอย่างแท้จริง การตัดสินใจและการดำเนินงานภาระหลักจะเป็นของวัด อาจมีองค์กรเอกชน องค์กรชุมชน มาร่วมด้วยเฉพาะบางเรื่องหรือบางกรณี องค์กรภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับงานวัฒนธรรมยังไม่สามารถเป็นผู้นำได้ จึงไม่เกิดข้อขัดแย้งกัน ส่วนผลกระทบนั้นส่วนใหญ่ประชาชนเห็นกิจกรรมฝาผนังเป็นสัญลักษณ์ของอดีต แต่มิได้นำมาใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน จึงมิได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร จึงมีผลกระทบต่อประชาชนน้อย

3. การควบคุม : การนำเสนอและกระตุ้นให้สาธารณชนมีส่วนร่วม พบว่า

3.1 ประชาชนเห็นประโยชน์จากแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นในฐานะที่เป็นแหล่ง

ท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม และวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนังทำหน้าทีในการเป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับชุมชน แต่ยังไม่มีการให้ความรู้หรือจัดการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบ เนื้อหาของจิตรกรรมฝาผนังโดยเฉพาะ

3.2 การส่งเสริมให้ชุมชนเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง พบว่า จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะวาดบนฝาผนังโบสถ์หรือวิหารที่มีได้เปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชมได้โดยอิสระ ต้องขออนุญาตและจำกัดการเข้าชม ทำให้การเข้าถึง จิตรกรรมฝาผนังของประชาชนลดน้อยลง

3.3 การกระตุ้นและส่งเสริมให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม พบว่า มีการสนับสนุนให้มีการรวมกลุ่ม และสร้างเครือข่ายความร่วมมือในชุมชน พัฒนาประสิทธิภาพของกลุ่มและผู้นำกลุ่มชุมชนที่มีความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมจะมีเครือข่ายชุมชน มีการรวมกลุ่ม มีผู้นำที่มีวิสัยทัศน์และมีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ รวมทั้งคนในชุมชนมีจิตสำนึกของที่จะช่วยเหลืองานส่วนรวม เพราะการรวมตัวของประชาชนเป็นองค์กรชุมชนจะทำให้เกิดการมีส่วนร่วมคิด ร่วมพิจารณา ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติ และร่วมติดตามผล เป็นการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง

3.4 วิธีการเผยแพร่ข้อมูลหรือการให้การศึกษแก่สาธารณชน พบว่าประชาชนและชุมชนท้องถิ่นส่วนใหญ่ยังขาดข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับแหล่งศิลปกรรมที่มีอยู่ในชุมชนและที่อยู่ใกล้เคียงพื้นที่ตั้งชุมชนของตน จึงไม่สนใจในการรักษา อนุรักษ์หรือพัฒนาให้เกิดประโยชน์ ชุมชนบางแห่งจัดทำเอกสารเพื่อเผยแพร่ข้อมูลของชุมชน แต่เป็นข้อมูลสภาพทั่วไปของชุมชน แต่ไม่มีรายละเอียดข้อมูลเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนัง

แนวทางการจัดการและอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงานวัฒนธรรม ควรฝึกฝนและระดมสรรพกำลัง เพื่อเปิด

โอกาสให้ทุกฝ่าย ทุกคนมีส่วนร่วมสำคัญในการรับผิดชอบการดำเนินงานวัฒนธรรมในทุกระดับ หน่วยงานภาครัฐต้องเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อให้มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรม ทั้งในด้านงบประมาณ การสนับสนุนการรวมกลุ่มของประชาชนในโครงการอนุรักษ์ศิลปกรรมในชุมชน ความรู้ด้านวิชาการเกี่ยวกับทรัพยากรทางวัฒนธรรม การบริหารจัดการ ภาวะความเป็นผู้นำ และความสามารถในการมีส่วนร่วม ควรมีการศึกษา ค้นคว้าความเป็นมาของชุมชน เหตุการณ์สำคัญ สภาพทางกายภาพ สภาพทางภูมิศาสตร์ ทรัพยากรที่มีในชุมชน เอกถลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน เพื่อจัดทำบัญชีมรดกทางวัฒนธรรม จัดทำเอกสารภูมิปัญญาและเทคโนโลยีของท้องถิ่น เพื่อเผยแพร่ให้คนในท้องถิ่นเข้าใจและรับทราบการดำเนินงานของชุมชน

2. สนับสนุนให้ประชาชนในชุมชนเข้ามามีบทบาทในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง โดยอยู่ในการดูแล แนะนำของกรมศิลปากรในการให้ความรู้ในการซ่อมบูรณะแก่ช่างในท้องถิ่น จัดฝึกอบรมให้แก่ผู้ที่มีทักษะหรือความสนใจในท้องถิ่น เพื่อเป็นการพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชนเพื่อแบ่งเบาภาระจากกรมศิลปากรได้อีกหนึ่งทางหนึ่งแล้ว ยังทำให้คนในท้องถิ่นเกิดความภูมิใจที่ได้มีส่วนร่วม รู้สึกว่าตัวเองเป็นเจ้าของ ส่งผลต่อความผูกพันในทรัพยากรทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น ทำให้ชุมชนหรือสังคมเข้มแข็งอีกด้วย

3. องค์กรวิชาการ ได้แก่ สถาบันทางการศึกษา ศูนย์วัฒนธรรม ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม ปราชญ์ชาวบ้าน ภูมิปัญญา ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ ผู้ชำนาญการในท้องถิ่นควรเป็นแกนนำในการทำวิจัยองค์ความรู้จากจิตรกรรมฝาผนังเพื่อเป็นฐานความรู้และเผยแพร่สู่ชุมชน โดยสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ และขยายเครือข่ายองค์กรชุมชน โดยใช้เทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ทั้งการศึกษาในระบบ โดยการอบรมความรู้แก่ครูเพื่อถ่ายทอดความรู้แก่เด็กและเยาวชน ควรฟื้นฟูบทบาทของวัดในการ

เป็นแหล่งความรู้และศูนย์รวมของวัฒนธรรมชุมชน มาแต่โบราณ โดยถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวให้แก่พระในวัดได้ใช้จิตรกรรมฝาผนังเป็นสื่อในการสั่งสอนและโน้มน้าวจิตใจคนในสังคมให้บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และได้ประกอบแต่คุณงามความดี ควรส่งเสริมให้คันท้องค์ความรู้จากแหล่งศิลปกรรมในชุมชน เพื่อจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น โดยบูรณาการความรู้ประวัติศาสตร์ชุมชนกับศาสตร์การเรียนรู้ในสาระต่างๆ เพื่อให้ประชาชนเข้าใจ รักษา และหวงแหนวัฒนธรรมที่ตนเองเป็นเจ้าของ เป็นการปลูกฝังตั้งแต่เยาว์วัย ผ่านทางโรงเรียนและส่งเสริมการศึกษานอกระบบ โดยจัดทำเป็นเอกสารเผยแพร่ในรูปแบบความ วารสาร แผ่นพับ ประชาสัมพันธ์ เพื่อเป็นข้อมูลสารสนเทศสำหรับบุคคลทั่วไปทั้งในและนอกชุมชน

อภิปรายผลการวิจัย

ระดับการเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนที่อยู่บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง อาจเป็นเพราะจิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงหนึ่ง ขาดการดูแล เอาใจใส่ เนื่องจากไม่ได้ใช้ประโยชน์ ทางวัดและชุมชนไม่มีกำลังทรัพย์ในการดำเนินการอนุรักษ์ หากชำรุดก็ไม่สามารถจัดการซ่อมแซมได้อย่างอิสระ การเข้าชมของประชาชนไม่สามารถทำได้ตามสะดวก ทำให้โอกาสการเข้าชมมีน้อย การรับรู้หรือโอกาสในการเห็นความงามและคุณค่าจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนลดน้อยลง ซึ่งการสร้างการรับรู้จนถึงระดับการเห็นคุณค่าของศิลปกรรมไทย เช่น จิตรกรรมฝาผนังนั้นต้องพิจารณาถึงรายละเอียดทั้งทางด้านเรื่องราวและรูปแบบ อีกทั้งคำกล่าวของ ศิลป พีระศรี (2545 หน้า 108) ที่ว่าการรับรู้เพื่อให้ตระหนักถึงคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังต้องทราบถึงจุดมุ่งหมายของช่างเขียนภาพ จิตรกรรมที่มีศรัทธาในการรับใช้พระพุทธศาสนาด้วยงานศิลปะอันถือเป็นบุญกุศริยาที่สร้างขึ้นด้วย

ดวงจิตอันบริสุทธิ์ ผู้ชมจึงต้องปล่อยวาง เพื่อให้ถึงความสงบ ตามหลักกรรมทางพุทธศาสนา ต้องใช้เวลาพอสมควรในการศึกษาองค์ประกอบแต่ละส่วน จะทำให้รู้สึกคุ้นเคยในรสแห่งความงาม และช่วยให้ได้รับความเข้าใจลึกซึ้งและรู้สึกในความงามยิ่งขึ้น สอดคล้องกับคำกล่าวของ ฮาร์ทมานน์ (Hartmann ,1932) ว่าคุณค่าเป็นเนื้อแท้ซึ่งแตกต่างจากวัตถุและคุณภาพของวัตถุ สิ่งทั้งหลายย่อมมีคุณค่า แต่คุณค่ามิได้มีอยู่อย่างเปิดเผยหากแต่แฝงอยู่ สามารถรับรู้ได้โดยตรงด้วยความสำนึกในคุณค่า นอกจากนั้น เปรอร์รี่(Perry, 1905, p.1982) ยังกล่าวว่าคุณค่าคือวัตถุที่ก่อให้เกิดความสนใจ วัตถุนั้นจะมีอยู่จริงหรืออยู่ในจินตนาการก็ตามย่อมมีคุณค่า ถ้าหากมีผู้สนใจกับสิ่งนั้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการที่บุคคลจะเห็นคุณค่าของสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นต้องให้ความสนใจและค้นหาเนื้อแท้ซึ่งอยู่ภายในของสิ่งนั้น ๆ ซึ่งมีได้เพียงรูปลักษณะที่ประจักษ์แก่สายตาเท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว จึงทำให้การรับรู้และเข้าถึงคุณค่าของงานจิตรกรรมฝาผนังสำหรับประชาชนทั่วไปเป็นไปได้ยาก

เมื่อพิจารณารายด้านจะพบว่าประชาชนเห็นคุณค่าความงามหรือสุนทรีย์ของจิตรกรรมฝาผนังอยู่ในระดับมาก อาจเป็นเพราะจิตรกรรมฝาผนังสะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าทางความงาม ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็น 2 ลักษณะ คือ คุณค่าทางเรื่องราวและคุณค่าทางรูปแบบ ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียง เนื้อเรื่องหลักส่วนมากเขียนเกี่ยวกับพุทธประวัติและทศชาติชาดก และยังมี การสอดแทรกวิถีชีวิตของ ภาพที่เขียนเป็นเครื่องโน้มน้าวจิตใจของผู้ชมให้บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงส่งผลให้ประชาชนเห็นคุณค่าทางเรื่องราวอันเป็นคุณค่าทางความงามของจิตรกรรมฝาผนัง คุณค่าอีกลักษณะหนึ่ง คือ คุณค่าของรูปแบบตามหลักการทางศิลปะ เมื่อดูจิตรกรรมฝาผนัง สิ่งแรกที่คนสัมผัสคือ รูปร่างลักษณะต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบก่อให้เกิดเป็นรูปทรง เรียกว่า องค์ประกอบภาพ ได้แก่ เส้นที่อ่อนช้อยละเอียดประณีต รูปร่างอันได้สัดส่วนสวยงาม

การใช้ระยะมิติที่เป็นเอกลักษณ์ การจัดองค์ประกอบ ภาพอย่างมีระเบียบแบบแผน ก่อให้เกิดความงดงาม ดัง คำกล่าวของของมะลิฉัตร เอื้ออนันท์ (2543 หน้า 31) ที่ว่าจิตรกรรมฝาผนังเป็นงานศิลปกรรมซึ่งหมายถึงวัตถุที่มีความงาม อันเป็นเรื่องของคุณค่าทางสุนทรียะ ส่งผลต่อจิตใจที่แตกต่างจากคุณค่าทางเศรษฐกิจ ที่เป็นราคาของวัตถุ การที่จะเกิดความรักษาซึ่ง ในผลงานศิลปะได้จำเป็นต้องสามารถรับรู้และมีประสบการณ์การรับรู้เป็นรากฐานที่ทำให้ผู้รับรู้เกิดสุนทรียศิลป์ เช่น ดุสิตัน รูปว่าง รูปทรง องค์ประกอบตลอดถึงความละเอียดลออ เทคนิค ฝีแปรงของงานศิลปะที่เราจะชื่นชม แล้วจึงสรุปความรู้ ความหมายเรื่องราวหรือ อารมณ์ความรู้สึกที่งานศิลปะนั้นต้องการแสดงออกมาซึ่งวิธีการเช่นนี้ทำให้สามารถรับรู้ เข้าใจ รู้คุณค่าเกิดความซาบซึ้งมีสุนทรียะในศิลปะได้

เมื่อเปรียบเทียบการเห็นคุณค่าจิตรกรรม ฝาผนังของประชาชน ตัวแปรที่สามารถทำนายปัจจัย ที่ส่งผลต่อระดับการเห็นคุณค่าของประชาชนที่อยู่ บริเวณใกล้เคียงแหล่งจิตรกรรมฝาผนังในการอนุรักษ์ จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงใต้ที่ดีที่สุด คือ คุณค่าที่แสดงนัยของอดีต เป็นเพราะว่าแหล่งจิตรกรรม ฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงใต้ใช้ประวัติศาสตร์ความเป็น มาในอดีตของท้องถิ่นเป็นเครื่องสร้างความภูมิใจให้ กับคนในชุมชน การบันทึกเรื่องราวลงในฝาผนังทำให้ ประชาชนเรียนรู้เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้ประชาชน ได้มีโอกาสสัมผัสคุณค่าของมรดกที่สั่งสมมา เกิดความ ตระหนักในคุณค่า ความภูมิใจ ความรู้สึกมีศักดิ์ศรี และ ความผูกพันกับท้องถิ่น ซึ่งสอดคล้องกับความเห็น ของสีลาภรณ์ บัวสาย(2551) ที่ว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นเรื่องในท้องถิ่น มีเหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นจริง มี พยานหลักฐานให้เห็นหรือพูดคุยกับคนที่เคยเกี่ยวข้อง ได้ การได้พูดคุยเรื่องราวในอดีตนอกจากจะไปฟื้น ความทรงจำของผู้เฒ่าผู้แก่แล้ว ยังมีมีผลต่อการฟื้น พลังความคิดและความสุขร่วมกัน กระบวนการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะทำให้เห็นตัวละคร และทำให้

ทั้งเด็กและคนในชุมชนเห็นว่าตัวเขาหรือบรรพบุรุษเขา มีที่ยืนอยู่ในประวัติศาสตร์การสร้างถิ่นฐานของชุมชน ในท้องถิ่น เขาเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างบ้านแปงเมือง เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน กระบวนการศึกษาเช่นนี้จึงมี ผลไปเปลี่ยนแปลงทั้งการเรียนรู้สำนึกและความสัมพันธ์ของ คนในท้องถิ่น อีกประการหนึ่ง จิตรกรรมฝาผนังสะท้อน ให้เห็น เรื่องราวความเป็นอยู่ในสมัยนั้น จิตรกรจะอธิบาย ชีวิตทุกแง่มุมม ตลอดจนภาพธรรมชาติแวดล้อม ลงไปในภาพ จิตรกรรมฝาผนังทำให้เกิดความสุขทาง ใจ แสดงความสามารถของศิลปินผู้มีศรัทธาสรรค์ เป็นกระเจงกาสสะท้อนพฤติกรรมของคนในสังคมสมัย นั้น บ่งบอกเวลาของการสร้างสรรค์ผลงานแต่ละยุคสมัย จึงสามารถใช้เป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ยืนยันเรื่องราวที่ เกิดขึ้นในอดีตได้ด้วยสภาพของตัวมันเอง สามารถจับ ต้องได้ ย่อมมีน้ำหนักและความสำคัญในฐานะที่เป็น ตัวแทนของอดีตที่เชื่อถือได้มากกว่าหลักฐานเอกสาร หรือข้อเขียนทางประวัติศาสตร์

ระดับการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์จิตรกรรม ฝาผนังของประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงใต้รวมอยู่ใน ระดับน้อย อาจเนื่องจากประชาชนและชุมชนท้องถิ่น ส่วนใหญ่ยังขาดข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับโบราณสถานที่มี อยู่ในชุมชนและที่อยู่ใกล้เคียงพื้นที่ตั้งชุมชนของตน จึง ไม่สนใจในการรักษา อนุรักษ์หรือพัฒนาให้เกิดประโยชน์ จิตรกรรมฝาผนังที่ชำรุดทรุดโทรมทางวัดและชุมชน ไม่มีกำลังทรัพย์ในการดำเนินการอนุรักษ์ บางแห่งทาง วัดมีทุนทรัพย์ในการดำเนินการแต่ไม่สามารถซ่อมแซม ได้โดยอิสระ เพราะกรมศิลปากรเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ รับผิดชอบ สอดคล้องกับงานวิจัยของเรืองแสง ทองสุข แสงเจริญ (2542, บทคัดย่อ) ที่พบว่าปัญหาของแหล่ง โบราณสถานมีสาเหตุมาจากมนุษย์ โดยเฉพาะปัญหา อันเกิดจากการลักลอบขุดค้น ปัญหาโบราณสถานรกร้าง ไม่มีผู้ดูแลและ พบว่าการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่ง โบราณสถานของประชาชนมีน้อยมากในทุกรูปแบบและ ขั้นตอน ส่วนใหญ่มีเพียงการพบปะพูดคุยกันภายใน

หมู่บ้านกับญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน เนื่องจากไม่มีการมอบอำนาจในการแก้ไขปัญหาแหล่งโบราณสถานให้กับคนในท้องถิ่นได้จัดการ เช่นเดียวกับการวิจัยของ สุวิทย์ พิทักษ์ธีระธรรม (2548 หน้า 151) ที่พบว่าปัญหาที่ทำให้ประชาชนและชุมชนท้องถิ่นไม่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ประเพณีโบราณสถานได้นั้น เนื่องจาก รัฐบาลมองว่าโบราณสถานเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่รัฐมีหน้าที่อนุรักษ์ โดยกำหนดให้กรมศิลปากรเป็นผู้ควบคุมและรับผิดชอบ และออกกฎ ระเบียบ เงื่อนไขต่าง ๆ ที่ใช้ในการดูแลรักษาแต่เพียงผู้เดียว การกระทำเช่นนี้ทำให้เกิดปัญหาความล่าช้าตามมา ซึ่งประชาชนและชุมชนไม่เข้าใจระเบียบของรัฐเมื่อเห็นขำรดหรือพังทลายลงมาแล้วก็ต้องการให้ซ่อมบูรณะทันที ไม่อยากเห็นสภาพขำรดทรุดโทรม

การมีส่วนร่วมตัดสินใจในการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระดับปานกลาง และตัวแปรที่สามารถทำนายปัจจัยที่ส่งผลต่อระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนได้ดีที่สุด คือ การตัดสินใจ ซึ่งจากการวิจัยพบว่าการดำเนินการของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีกรรมการวัด เลือกลงจากคนที่ชาวบ้านนับถือ เวลาเมื่อเรื่องตัดสินใจดำเนินการวัดจะเรียกทุกคนในชุมชนมาพูดคุย เสนอความคิดเห็นโดยใช้มติที่ประชุม สอดคล้องกับแนวคิดของนิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527 หน้า 188) ว่า ในการดำเนินงานพัฒนาหรือกิจกรรมโครงการใด ๆ ก็ตามสิ่งที่สำคัญต่อการตัดสินใจเข้ามา มีส่วนร่วมของประชาชนมีหลายประการทั้งด้านปัจจัยส่วนบุคคล องค์กร และชุมชน ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมเกิดจากความศรัทธาหรือความเชื่อถือบุคคลและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเกรงใจที่มีต่อบุคคลที่เคารพนับถือหรือมีเกียรติยศ ตำแหน่งนอกจากนี้ ยังพบว่า การตัดสินใจร่วมมือของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีปัจจัย คือ หนึ่งความเป็นเครือญาติ เป็นคนท้องที่มีมาจากที่อื่นน้อยจึงมีความนับถือกัน มีการเชื่อฟังกัน รุ่นต่อรุ่น หรือ ในการทำแผนชุมชนแต่ละครั้ง จะต้อง

มีการลำดับญาติกันก่อน ทำให้มีความผูกพันว่างานที่ร่วมมือกันทำเพื่อพี่น้องเครือญาติกันเอง สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันซึ่งสอดคล้องกับอรอนงค์ ธรรมกุล (2539 หน้า 21) ว่าปัจจัยที่มีผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของคนในชุมชนในกระบวนการพัฒนาท้องถิ่นไว้ด้วยกัน 3 ประการ ได้แก่ ด้านความผูกพันเป็นเครือญาติและความผูกพันในชุมชน ด้านการมีภาวะทางเศรษฐกิจ และด้านการสนับสนุนจากองค์กรภายในหมู่บ้าน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. สถาบันการศึกษาในท้องถิ่นควรเป็นแกนนำทำการวิจัยองค์ความรู้จากจิตรกรรมฝาผนังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเป็นฐานข้อมูลของชุมชนในการประเมินสภาพและความสำคัญของทรัพยากรทางวัฒนธรรมและเผยแพร่ความรู้สู่ชุมชน เพื่อเป็นการเข้าถึงข้อมูลของประชาชนเกี่ยวกับศิลปกรรมในท้องถิ่น
2. ควรสนับสนุนวัดที่ตั้งจิตรกรรมฝาผนังให้เป็นศูนย์รวมสรรพวิทยาของชุมชน ตามบทบาทที่เคยมีมาในสังคมไทยแต่โบราณ โดยเป็นศูนย์กลางในด้านการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ให้พระในวัดได้ใช้จิตรกรรมฝาผนังเป็นสื่อในการสั่งสอนศีลธรรม จริยธรรมกับคนในชุมชน
3. ควรใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ สื่อมวลชน ดำเนินการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนตระหนักถึงความสำคัญ คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง และมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ รวมทั้งประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารการท่องเที่ยวเชิงเที่ยวเชิงวัฒนธรรมให้เป็นที่รู้จักโดยทั่วไป
4. คุณค่าทางเศรษฐศาสตร์นั้น บางชุมชนเห็นประโยชน์จากแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมในท้องถิ่น ในฐานะที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม แต่การสนับสนุนในด้านเศรษฐศาสตร์จะทำให้การเห็นคุณค่าจิตรกรรมฝาผนังของประชาชนภาคตะวันออกเฉียง

น้อยลงจึงควรส่งเสริมควบคู่ไปกับการเรียนรู้ตนเองจาก ภูมิปัญญา เอกถัักษณ์และมรดกศิลปวัฒนธรรมจาก จิตรกรรมฝาผนังในชุมชน เช่น คัดลอกจำลองภาพจาก จิตรกรรมฝาผนังเพื่อประยุกต์เป็นของที่ระลึก

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ศึกษาการมีส่วนร่วมในการชำระรักษา ทรัพยากรทางวัฒนธรรมในชุมชนที่มีรูปแบบของ วัฒนธรรมเฉพาะถิ่น
2. ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากร ทางวัฒนธรรม เช่น จิตรกรรมโบราณสถาน โบราณวัตถุ ในท้องถิ่น

3. การพัฒนารูปแบบการจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการเห็นคุณค่าจิตรกรรมฝาผนังของเยาวชนและ ประชาชนในท้องถิ่น

4 . การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นเกี่ยวกับงาน ศิลปกรรมชุมชนเพื่อสร้างความตระหนักและห่วงแหน มรดกทางวัฒนธรรมของชาติแก่เด็กและเยาวชนในท้องถิ่น

5. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อ พัฒนาความสามารถของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการ ทรัพยากรทางวัฒนธรรม

เอกสารอ้างอิง

กำไลทอง ปันนำ. (2543). *ผลกระทบจากการจัดการสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมที่มีต่อชุมชนในกำแพงเมืองเก่า กำแพงแสน*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม, บัณฑิต วิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

จารึก วิไลแก้ว. (2544). *การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย*. วิทยานิพนธ์ศึกษา ศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา.

น.ณ ปากน้ำ. (2530). *ความงามของศิลปะไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์. (2527). *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศักดิ์โสภาคการพิมพ์.

ประเวศ วะสี. (2539). *วัฒนธรรมกับการพัฒนา*. *วารสารสังคมพัฒนา*, 36(3), 17-28.

ปรัชญา เวสารัชช. (2528). *รายงานการวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมเพื่อการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปิ่นปิลันธน์ พรหมสุวรรณ. (2544). *บทบาทของวัดในการอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในจังหวัด สงขลา*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย,

มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. มะลิฉัตร เอื้ออนันท์. (2543). *การเรียนการสอนและประสบการณ์ด้านสุนทรียภาพ และศิลปวิจารณ์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เรืองแสง ทองสุขแสงเจริญ. (2542). *การรับรู้ปัญหาและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แหล่งโบราณสถานของ ประชาชนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา*. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาสิ่งแวดล้อม ศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ.(2539). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา.

- ศักดิ์ชัย เกียรตินาคิน. (2542). *ความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าศิลปกรรมกับการสร้างทัศนคติต่อตนเอง และความผูกพันกับชุมชน*. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริวรรณ ทาปัญญา. (2539). *ปัจจัยที่มีผลต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมแหล่งโบราณสถาน:กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนผู้มีถิ่นพำนักใกล้แหล่งโบราณสถาน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาเทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล
- ศิลป์ พีระศรี. (2545). *บทความ ข้อเขียนและงานศิลปกรรมของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สันต์ ณะสารสมบุรณ์. (2542). *การมีส่วนร่วมของประชาชนท้องถิ่นในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมศึกษากรณี เกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาเทคโนโลยีการบริหารสิ่งแวดล้อม, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมชาติ มณีโชติ. (2539). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- สีลาภรณ์ บัวสาย. (2551). ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน. *ประชาคมวิจัย*, 25(87).
- สุชาติ เกาทอง. (2548). *จิตรกรรมฝาผนังริมฝั่งทะเลภาคตะวันออกเฉียงของไทย*. ชลบุรี: หอศิลป์และวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- สุนีย์ มัลลิกะมาลัย. (2544). *รัฐธรรมนูญกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพิทักษ์รักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุวิทย์ พิทักษ์ธีระธรรม. (2548). *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม: ศึกษากรณีโบราณสถาน*. วิทยานิพนธ์นิสิตศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรอนงค์ ธรรมกุล. (2539). *การมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น*. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Hartmann, N. (1932). *Ethics*. London: George Allen & Unwin.
- Ralph, B. P. (1905). *The approach to philosophy*. New York: Chicago and Boston:Charles Scribner's Sons.
- William, D. L. (1984). Value and meaning in cultural resources. In Henry Cleere, Ed.*Approaches to the archaeological heritages*. Great Britain.